

**Минуле, сучасне і майбутнє: особливості й закономірності
інтерпретаційної взаємозалежності**

Грица Ю.Ю., м.Київ

Єдність минулого, сучасного і майбутнього не підлягає сумніву. Так само очевидною є їх спадкоємність в абсолютній більшості аспектів. Однак на рівні інтерпретаційних можливостей симетрія і пропорційність порушується: минуле часто тлумачиться з позицій сьогодення, а сучасність оцінюється під кутом зору потреб майбутнього.

Ключові слова: *минуле, сучасне, майбутнє, спадкоємність, інтерпретація, зумовленість.*

Генріх Ріккерт мав рацію: сучасна людина звикла шукати в історії санкцію для своїх вчинків, покладатися на норми, що асоціюються з певною версією прогресу і зумовлені нею. Як аргументовано з'ясував Реймон Арон, «будучи в'язнем своєї епохи і інтегрованим у суспільство, людина визначається щодо минулого і звільняючись від його тиранії шляхом вибору пріоритетів майбутнього. Але чи є це рішення як для того, хто живе, так і для того, хто розмірковує над історією філософії чи філософією історії, необхідним символом особистих пріоритетів і чи претендує воно на універсальність істини? Від відповіді на це запитання залежить *якість історичного знання*» [1, с. 346]. Та найгірший варіант – відсутність будь-якої відповіді: такий випадок констатує безсилля збагнути майбутнє, котре невблаганно стає сучасним.

Якщо філософський раціоналізм спрямовував вістря своїх зусиль на виявлення логіки і закономірностей розвитку історії, на з'ясування її регулярності, етапності й циклічності, що надає можливість побудувати політико-правові та моральні інститути, а історія під цим кутом зору є розумною, закономірною, лінійною і обов'язково прогресивною послідовністю, то перехід до некласичного типу філософствування призвів до відмови від багатьох раціональних постулатів і до утвердження принципової неможливості зафіксувати чітку каузальність історії з огляду на багатомірність і унікальність її складових, оскільки, окрім вертикального

вектора розвитку, має місце і значно складніший – горизонтальний вектор, котрому притаманні поліфакторність і багатоплощинність, які вочевидь не підвладні раціональним дослідницьким процедурам. Ален де Бенуа і Луї Повель закликають до відмови від лінійного уявлення про історію: есхатологічним концепціям історії, котрі передбачають початок та кінець історичного процесу, вони протиставляють образ історії як кулі, спроможної котитися в будь-якому напрямку під впливом сильної волі. Такий тип історії «перестає бути драмою», бо перетворюється на «проект».

Блаженний Августин зазначав: «Є три типи часу: сучасне минулого, сучасне сучасного і сучасне майбутнього. Ці три типи часу вкорінені в нашій душі і ніде в іншому місці їх немає: сучасне минулого – це пам'ять; сучасне сучасного – безпосередній світогляд; сучасне майбутнього – очікування» [2, с. 189]. Показово, що в усіх трьох модусах часовий параметр Августином розуміється як інтенційна функція сучасності, як форма трансцендентного споглядання. Між іншим, подібним чином мислив час і Едмунд Гуссерль, який подавав структуру часових потенціалів у вигляді суми проєкцій сучасності.

Оскільки минулого не існує де-факто, то будь-яке його змалювання є реконструкцією апріорі. Як зазначав Жак Дерріда, правдива історія можлива лише внаслідок її *реконструкції* – тобто відтворення всього суттєвого, що в ній мало місце: проблематики, аргументів, ціннісно-смісложиттєвих пріоритетів тощо. Тільки за таких умов можна сподіватися на досягнення *ефекту присутності-у-відсутності* – іншими словами, справжньої історії.

Георг Гегель пропонував номінувати минувшину титулом «священна ланка ланцюга часу», за відсутності якої сучасне і майбутнє виявляються принципово неможливими. Він мав рацію: над сучасним так чи інакше тяжіють стереотипи минулого. Як любив повторювати Жан Поль Сартр, я – це моє минуле. По суті, йдеться про імперативну даність. Питання лише в тім, наскільки таке тяжіння є істотним і визначальним, у якій мірі його слід визнати деструктивним та гальмівним для оптимальної динаміки руху в

майбутнє. Втім, архетипічний тягар минулого не повинен ставати на заваді його вдумливого дослідженню, оскільки, як зауважив Марк Блок, незнання минулого неухильно призводить до нерозуміння сучасного; водночас такими ж марними виявляться спроби зрозуміти минуле, якщо нема адекватного уявлення про сучасне.

Вплив сучасності на вивчення минулого не можна витлумачити однозначно. З одного боку, включаючись у процес пізнання минулого, сучасне вносить певні кореляції чи навіть спотворення у відображення об'єкта дослідження; з іншого боку, сучасне створює передумови об'єктивного пізнання минулого (зрілі соціальні відносини, ретроспективне бачення, компаративний аналіз, вдосконалення теоретико-методологічних засобів, включення в науковий обіг нових історичних фактів і т.п.). У цьому контексті згадується вислів Бертрана Рассела: змальовуючи своє минуле, людина обманює інших, а змальовуючи своє майбутнє, обманює себе.

Попри значущість минулого і майбутнього для з'ясування логіки і закономірностей становлення історичної дійсності, існує впливова точка зору щодо тотальності сучасності, своєрідного «вічного тепер» з Веданти – такого стану Брахми, за якого «все перебуває скрізь і завжди». Втім, як слушно зауважив Лейбніц, «кожне сучасне складається з минулого і вагітне майбутнім» [8, с. 76]. Сучасне визначається зі своїм екзистенційним вибором у результаті взаємодії смислових акцентів минулого та майбутнього: «Людина живе сучасним і найближчим майбутнім. Ця особливість є визначальною для пояснення її думок та дій» [10, с. 84]. Не випадково Джордж Оруел констатував: хто контролює минуле і майбутнє, той контролює і сучасне.

Зрештою, як слушно зауважив Люсьєн Февр, не слід забувати, що історія – це наука не лише про минуле, а й про майбутнє. Справді, «без усвідомлення майбутнього філософське усвідомлення історії неможливе» [6, с. 155], адже йдеться про своєрідний екстраполяційний інтеграл логіки і закономірностей минулого, рефлексійно перекинутий у майбутнє. Не дивно,

що за відсутності чіткого уявлення про майбутнє відбувається те, що Ортега-і-Гассет назвав «великою кризою горизонту».

Як слушно зауважив К. Ясперс, «прогноз ніколи не буває нейтральним: незалежно від того, правильний він чи хибний, сам факт прогнозуючого аналізу неухильно викликає спонуку до відповідної дії. Те, що людина вважає можливим, визначає її внутрішнє ставлення до того, що відбувається. Умовою цього самовизначення є спроможність розрізняти небезпеку і ставитися до неї з належним занепокоєнням. Ілюзорні ж уявлення і маскування справжнього стану справ призведуть до загибелі» [6, с. 163].

Фрідріху Ніцше належить парадоксальний вислів: коли все втрачено, залишається майбутнє. Попри багатофакторність і неоднозначність цієї максими, вона має цілком об'єктивні смислові ознаки: найпершим гальмівним фактором будь-якого руху в майбутнє є вкоріненість у сучасному (чи минулому), якщо ж суб'єкта (індивідуального чи суспільного) нічого не стримує (оскільки все втрачено), то для руху вперед немає завади і можна почати жити «з чистого аркуша» – так швидко, як тільки від тебе одного, а не від якихось зовнішніх опосередкувань залежить.

Історія – своєрідний фільтр часу, на якому залишаються найбільш масивні шматки буттєвості минулого. Як зазначав Робін Джордж Коллінгвуд, будь-який обсяг оперування історичними фактами виявляється істотно недостатнім, бо за дужками уваги залишається чимало аспектів, факторів і чинників, сукупна дія яких з точки зору значущості може посперечатися з тією чи іншою «визначальною закономірністю» та «детермінативною властивістю». Справді, «багатство історичної причинності, її неналежність до якогось одного каузального чинника демонструє себе під час аналізу багатьох явищ історії» [3, с. 138].

Ніхто не піддає сумніву тезу, що історична дійсність перевантажена безліччю дрібниць. Це робить її світоглядний рельєф надзвичайно складним для розуміння і переконливого витлумачення. Філософія історії відчуває справжній жах перед величезною кількістю незначних подій. Проте

ігнорувати їх некоректно, оскільки це спотворює історичну дійсність, перетворюючи її на мертвий схематизм суб'єктивно підібраних фактів. Тому можна погодитися зі світоглядним кредо Герберта Маркузе: «Пропонуючи словосполучення «детермінований вибір», я маю на меті підкреслити фактор вторгнення свободи в історичну необхідність. Це констатація факту, що люди творять свою історію – щоправда, за умов, які їм задані конкретно-історичною дійсністю» [4, с. 291-292]:

Останнім часом усе очевидніших ознак для гуманітарних дисциплін набуває теза, згідно з якою дії людей у соціально-історичному процесі зумовлює не жорстко визначений наперед, а варіативний вектор розвитку суспільства та історії. Концептуальну розробку цього аспекту започаткував Альфред Вебер. Він, зокрема, ввів у науковий обіг термін «детермінізм ретроспективної вірогідності», змістовна структуризація якого останнім часом усе тісніше корелюється з «точками розгалуження» (висловлюючись терміном синергетики – «точками біфуркації») історії, зі своєрідними історичними роздоріжжями.

Бернару Бозанкету належить влучне спостереження: «Історичний детермінізм Конта і Гегеля, який передбачав не лише зумовленість історичних подій, а й можливість зрозуміти, чому їм було задано саме такий напрямок, – це справжній фаталізм: людина не може змінити перебіг історії. Навіть видатні особистості, згідно з Контом, є лише «інструментами», «органами для деякої наперед заданої дії», а згідно з Гегелем – керуючи справами світового духу, які вміло використовуються Розумом у певних цілях. В такій системі не залишається простору для свободи: для Конта свобода – це «розумне підпорядкування пануванню природних законів», для Гегеля – «усвідомлена необхідність» [7, с. 9].

Питання щодо *міри випадковості та передбачуваності наслідків* історичних подій і тенденцій належать до найбільш дискусійних. Насамперед треба зрозуміти, що «поняття закону не має нічого спільного з поняттям *причини*. Якщо причина вказує на креативну потужність, котра

породжує відповідний *наслідок*, то закон відсилає до *закономірності*» [1, с. 419]. А що стосується детермінізму, то він «не екстраполює на історію всезагальний принцип каузальності, а є певною філософією історії» [1, с. 419]. Рефлектуючи з нагоди історичного детермінізму, Брюс Рассет переконливо порівняв війну з дорожньо-транспортною пригодою [9, с. 260]: навіть якщо хтось і стверджував, що *готовий* до неї, він ніколи її *не бажав*. Однак мав місце цейтнот, який позначився на помилковості дій, котрі, врешті, призвели до розгортання подій за принципом доміно. В результаті війна стала доконаним фактом.

Як і філософія, історія за алгоритмом і структурою своїх досліджень також є міждисциплінарною галуззю знання. Це зумовлено тим, що детермінація історичних подій надзвичайно поліаспектна і ієрархічно багаторівнева: до її складу входять і соціально-психологічні, і культурно-етичні, і економічні, і ідеологічні, і біологічні, і природно-географічні детермінанти, сукупна дія яких створює той унікальний симбіоз, котрий ми називаємо *історичною дійсністю*. Таким чином, історичні теорії повинні включати до складу своїх онтологічних схем, нормативних і фактологічних базисів відповідні явища і закономірності, що належать до сфери пізнання психологічних, економічних, біологічних та інших дисциплін.

Історія в усій її багатоманітності не може бути зведена до єдиного і незмінного набору базових детермінант, який можна використовувати як універсальний ключ до розуміння перебігу й сутності історичного процесу в усіх можливих виявах. Освальд Шпенглер небезпідставно застерігав проти самовдоволених детерміністських постулатів, які набули монопольних прав на висвітлення історичних, культурних, соціальних та інших процесів. Він зазначав, що людина живе у світі дуже тендітних балансів і противаг, хиткої «невизначеної визначеності», де кожен необережний рух може за принципом доміно призвести до всезагального краху або, принаймні, до непередбачуваного за своїми наслідками переформатування.

Змальовуючи в «Присмерку Європи» наслідки битви під Акціумом, Освальд Шпенглер зазначав: «Це була не боротьба між Римом та еллінізмом; йшлося про вибір між аполлонівським та магічним духом, про богів або єдиного Бога, про принцип чи Халіфат. Перемога Антонія звільнила б магічну душу, натомість поразка підкорила б регіон цієї душі скам'янілому цезаризму. Наслідки цілком сумірні з наслідками битви поблизу Туру і Пуатьє в 732 році: якби там перемогли араби і їм вдалося перетворити «Франкістан» на Халіфат Північного Сходу, то арабська мова, арабська релігія і арабські форми суспільного життя були б сприйняті панівною верхівкою, внаслідок чого на Луарі та Рейні вирости б гігантські міста на кшталт Гранади та Кайруана, готичне почуття було б змушене виражати себе у застиглих формах мечеті та арабески, а на місці німецької містики з'явився б різновид суфізму» [5, с. 29].

Поза рефлексією щодо історичних альтернатив філософія історії неможлива в принципі. За великим рахунком, за відсутності умовного способу будь-яке осмислення історичної процесуальності з точки зору філософської рефлексії виявляється апріорі неефективним, оскільки воно істотно звужує потенціал засвоєння уроків історії. При цьому не слід забувати, що сутність і смисл оперування історичною дійсністю полягають насамперед у повчальності висновків. Якщо ж ми стверджуємо, що та чи інша подія може відбутися лише так, а не інакше, то який з цього можна винести урок?! Якщо злодіяння одних історичних діячів та волюнтаризм інших не мали (не мають в принципі) ніяких альтернатив, то які ще висновки напрошуються крім тих, що у випадку появи історичних фігур аналогічного формату нових злодіянь та волюнтаризму не уникнути?!

Зовсім інші уроки історії вимальовуються в тому разі, якщо розглянути змодельовані сценарії альтернативних варіантів розвитку подій за умови деяких припущень (наприклад, усунення тих чи інших історичних суб'єктів на самому початку діяльності або появи на їхньому місці інших – цілком ймовірних фігур, подій і тенденцій). Чи була б усесвітня історія іншою, якби

не народилися Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон, Гітлер, Мао Цзедун? З високою ступінню вірогідності можна стверджувати, що навіть фундатори історичного матеріалізму не наважилися б дати негативну відповідь.

Відчуття детермінованості сьогодення і майбутнього минулим в принципі не характерне для постмодерністської свідомості, що виражаються у відношенні до історичного метанаративу і загалом до канонів історичної науки. Суспільство ніби отримує світоглядну рекомендацію: не варто всерйоз ставитися до історії, оскільки те, що оповідають історики, не зовсім відповідає дійсності. За всієї хворобливості таких процесів слід визнати, що це – своєрідний спосіб позбутися тиску історії і умова переходу до нової цивілізаційної парадигми. В умовах глобального світу національні історії відходять на другий план, поступаючись місцем новій, ще не написаній історії – так само, як відходять у минуле національні держави.

Впродовж кількох попередніх десятиліть уявлення про історичний процес набуло розірваного, уривчастого характеру – зокрема, утворилася лакуна у вигляді радянського періоду, який опинився немов поза історією. З психологічної точки зору подібний розрив для масового історичної свідомості – травма. І в цьому сенсі можна визнати прийнятними спроби вилікувати суспільство від посттравматичного синдрому шляхом забуття радянського минулого, хоча очевидно, що при цьому керуються не науковими, а суто прагматичними політичними цілями.

Однак варто враховувати, що розірваність і уривчастість історичного процесу в масовій свідомості є явищем небезпечним, оскільки воно істотно перевищує допустимий для пересічної масової історичної свідомості рівень деформації загальноісторичних уявлень. Інакше кажучи, якщо образ минулого в масовій свідомості за всієї його міфологічності все ж може бути поєднаний із доволі широким спектром суджень, когерентних науковому знанню, то тут він вочевидь виходить за допустимі межі.

У масовій історичній свідомості радянських людей уявлення про цілісність історичного процесу було істотно деформоване, оскільки офіційна історіографія насаджувала уявлення про те, що справжня історія почалася в 1917 році, а все, що було до цього – лише передісторія. З точки зору уявлень про безперервність етнонаціональних історичних процесів сталося також чимало істотних втрат: спільний історичний спадок перетворився на предмет взаємних зазіхань, політичних торгів, економічного тиску і кон'юнктури. В такій ситуації перспективно і повчально спробувати поглянути на ситуацію очима сусідів. Звичайно, український фактор цілком об'єктивно претендує на спадкоємництво історичного процесу на її теренах щонайменше від часів аскольда і Діра. Тому коли нас намагаються позбавити цієї історії, то наша історична свідомість і почуття історичної справедливості виказують цілком закономірний протест.

Якщо історія – це мрія про минуле, то мрія – це спогад про майбутнє. Факт і міф – це ключові поняття при обговоренні проблем історії та масової історичної свідомості. Однак останнім часом ведуться запеклі суперечки про адекватність самого поняття історичного факту. Оскільки міф є одним із способів осмислення дійсності, то масова історична свідомість міфологічна за своєю природою. Це загальна властивість масового історичної свідомості кожного народу.

При цьому міфи можуть мати різне походження: можуть бути результатом соціального конструювання (цілеспрямовано створеними політиками, ідеологами і політтехнологами), а можуть мати природне походження, тобто породжуватися самою масовою свідомістю – як відповідь на певні суспільні потреби (наприклад, формування національної ідентичності). Другий тип міфів стає органічною і невід'ємною частиною національної самосвідомості.

Список використаних джерел:

1. Арон Р. Введение в философию истории / Арон Р. Избранное: Введение в философию истории. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 543 с.

2. Блаженный А. Исповедь // Блаженный Августин. Богословские труды. – М.: Мысль, 1979. – 264 с.

3. Крапивенский С.Э. Социокультурная детерминанта исторического процесса // Общественные науки и современность. – 1997. – №4. – С. 136–144.

4. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.

5. Шпенглер О. Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.

6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 163. (527 с.)

7. Bosanquet B. The Meeting of Extremes in Contemporary Philosophy. London: Macmillan and co., limited, 1921. – 220 p.

8. Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. Bd. II. – Darmstadt, 1953. – 308 s.

9. Russett B.M. Power and Community in World Politics. – San Francisco: W.H. Freeman & Co., 1974. – P. 255–281.

10. Sullivan H.S. Tensions Interpersonal and International: A Psychiatrist View // Tensions that Cause War. – Urbana: University of Illinois Press, 1950. – 79–138 p.

Прошлое, современное и будущее: особенности и закономерности интерпретационной взаимозависимости

Грица Ю.Ю.

Единство прошлого, современного и будущего не подлежит сомнению. Также очевидна их преемственность в абсолютном большинстве аспектов. Однако на уровне интерпретационных возможностей симметрия и пропорциональность нарушается: прошлое часто рассматривается с позиций современности, а современность оценивается под углом зрения потребностей будущего.

Ключевые слова: прошлое, современное, будущее, преемственность, интерпретация, обусловленность.

Past, Present and Future: Characteristics and Patterns of Interdependent Interpretation

Hrytsa U. U.

A unity of past, present and future is out of doubt. It is equally obvious that they have common continuity in the majority of aspects. However, at the level of interpretive possibilities, symmetry and proportionality is violated: the past is often interpreted from the standpoint of the present, and the present is evaluated from the perspective of the needs of the future.

Keywords: past, present and future, continuity, interpretation, conditionality.